[आत्मनः ज्ञानस्वरूपत्वम्]

75. ज्ञानत्वं वक्ति पुंसः श्रुतिरिह न पुनर्बुद्धिमात्रस्य पुंस्त्वं
प्रत्यक्षादेः प्रकोपादनुगतकथने ज्ञानमर्थप्रकाशः।

नोद्धर्तुं शक्नुयुर्मूढान् न वा त्यक्तुं दयालवः। रहस्यं केचिदेवेह जानीयुर्भाग्यवैभवात्॥
नायं लभ्यः प्रवचनान्मेधामात्रेण वापि सः। शतशः शब्दजालैर्वा तदीयवरणाद्विना॥
सर्वतर्कविदूरं यत् सर्वशब्दावशं च यत्। ज्ञात्वा तदात्मतत्त्वं तु लेशतोऽपि कृती भवेत्॥
दुर्दर्शमतिगंभीरं वेदवेद्यं परात्परम्। बुद्ध्वा तदात्मतत्त्वं तु नमस्कुर्मो यथामति॥ ४॥

ननु 'एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः' (प्रश्न.4-9) इति लोकसिद्धद्रष्टृत्वादिमतः जीवस्य 'विज्ञानात्मा' इति ज्ञानस्वरूपत्वम् उच्यते। अतस्तस्य ज्ञातृत्वं श्रुतिविरुद्धमिति शङ्कां निराकरोति—**ज्ञानत्वमित्यादिना**। **इह**=एतद्विषये **श्रुतिः**='एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः' इत्यादिश्रुतिः, **पुंसः**=आत्मनः **ज्ञानत्वम्**=ज्ञानस्वरूपत्वं वक्ति, **बुद्धिमात्रस्य**=ज्ञानमात्रस्य ज्ञानानाश्रयस्य **पुंस्त्वम्**=आत्मत्वम् **न पुनः**=न तु **वक्ति**। तत्र हेतुः—**प्रत्यक्षादेः**=प्रत्यक्षश्रुतिसूत्रादिसकलप्रमाणानाम् **प्रकोपात्**=विरोधप्रसङ्गात्॥

अयमर्थः—लोके तावत् 'अहं जानामि' 'ज्ञानवानहम्' इत्याद्यबाधितानुभवस्य दर्शनात् ज्ञानाश्रयत्वम् आत्मनः अवर्जनीयम्। 'अहं जानामि' इत्यनुभवस्य 'नाहं जानामि' इति बाधः कदापि कस्यापि न हि दृश्यते। ननु 'येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्' (बृ.4-4-14) इति श्रुत्याऽऽत्मनो ज्ञेयत्वं निषिध्यते। 'अहं जानामि' इत्यनेन तु ज्ञेयत्वमात्मनो लोके प्रत्यक्षसिद्धम्। शास्त्रप्रत्यक्षयोर्विरोधे शास्त्रस्यैव बलीयस्त्वात्, ज्ञानाश्रयत्वं मिथ्येति चेत्, न हि तत्रात्मनो ज्ञेयत्वं निषिध्यते, किन्तु ज्ञानान्तराधीनसिद्धिकत्वमेव निषिध्यते। तेन यथा घटादीनां ज्ञानेनैव सिद्धिः, जडत्वात्, न तथात्मनः सिद्धिः, तस्य स्वतस्सिद्धत्वादिति स्वप्रकाशत्वमुच्यते, अन्यथा तद्वाक्यमर्थशून्यं स्यात्। स्वप्रकाशत्वे ज्ञानान्तरविषयत्वं कथं स्यादिति चेत्, स्वयंप्रकाशत्ववेद्यत्वयोः विरोधाभावस्त्वग्रे (नायक.3) विस्तरेण साध्यते। अन्ततः आत्मनो ज्ञेयत्वाभावे प्रमेयत्वमपि न स्यात्। प्रमेयत्वाभावे च मिथ्यात्वमेव स्यात्। किञ्च प्रमेयत्वं हि केवलान्वयि। तत्कथमात्मनो व्यावर्तेत? या च श्रुतिरुक्ता आत्मनः ज्ञानरूपत्वे, सा आत्मनः ज्ञानाश्रयत्वं न प्रतिषेधति। 'एष हि द्रष्टा' इति हि श्रुतिः लोकप्रसिद्धमाकारमनूद्य, तस्य ज्ञानस्वरूपत्वं वक्ति, न हि लोकप्रसिद्धिं निरुणद्धि। तत्र तात्पर्यं नास्ति हीति चेत्, सत्यम्, सिद्धस्य पुनः साधनं न ह्यपेक्ष्यते। तावता सिद्धमपगच्छतीति नार्थः। अतः आत्मा ज्ञानस्वरूपः ज्ञानाश्रयश्चेति लोकानुभवश्रुत्योः समन्वय एव॥

ननु ज्ञानस्वरूपस्य सतः ज्ञानाश्रयत्वं कथं युज्यते? समानस्वरूपयोः पदार्थयोराश्रयाश्रयिभावः न हि दृश्यते। न हि रूपे रूपं वर्तेत, किन्तु द्रव्ये इति शङ्कायामाह—**अनुगतेत्यादि**। **अनुगतकथने**=आश्रयाश्रयिणोरुभयोरपि स्वप्रकाशत्वेनोभयानुगतं रूपं यदि वक्तव्यम्, तदा **ज्ञानम् अर्थप्रकाशः**=ज्ञानं नाम

स्वस्यैवाऽऽत्मा तु सिद्धिं मतिरनुभवति स्वान्ययोस्सिद्धिभावं
ज्ञातुर्जाड्यप्रसङ्गव्युदसनविषया ज्ञानमात्रोक्तयोऽपि ॥ ५ ॥

कस्यचिदर्थस्य प्रकाशरूपता । अयं चानुगताकारः उभयोः समान इत्युपपादयति—**स्वस्यैवेत्यादिना** । **आत्मा तु स्वस्यैव सिद्धिं स्वयमनुभवति,** न तु स्वभिन्नवस्तुविषयकं भवति । **स्वान्ययोः**=स्वस्य स्वान्यबाह्यविषयाणां च **सिद्धिभावम्**=सिद्धिरूपताम्=प्रकाशरूपतां **मतिः**=धर्मभूतं ज्ञानम् **अनुभवति**। अत उभयोः ज्ञानपदवाच्यत्वम् ॥

समानस्वरूपयोः आश्रयाश्रयिभावः न भवतीत्यपि, आत्मनः तद्धर्मस्य ज्ञानस्य च सर्वांशे साम्याभावादेव समाहितम् । आत्मा तु प्रत्यक्, ज्ञानं तु पराक् । उभयोरपि प्रकाशरूपता समाना । केनचिद्रूपेण साम्यमपि आश्रयाश्रयिभावविरोधीति तु न; प्रमेयत्वेन सर्वेषामपि समानत्वेन द्रव्यगुणयोरप्याश्रयाश्रयिभावाभावप्रसङ्गात् । किञ्चिद्वैषम्यं तु प्रकृतेऽप्युक्तमेव । वस्तुतः आत्मा तु न धात्वर्थः, सिद्धरूपत्वात् । क्रियावाचिनो हि धातवः । क्रिया च सर्वमतेऽपि साध्यरूपा । अत एव ज्ञाधातुप्रकृतिकज्ञानपदं धर्मभूतज्ञानवाचि, न त्वात्मवाचि । आत्मनस्तु वाचकं पदम् 'अहम्' इत्येव । अत एवात्मनोऽहमर्थत्वमुच्यते । अयमर्थ उपनिषद्येव स्पष्टः । तथाहि—'आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः । सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत्सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत्ततोऽहंनामाभवत्' (बृ.3-4-1) इति 'तस्योपनिषदहमिति'(बृ.7-5-4) इति च अहंपदमात्मवाचि प्रथमं पदमिति कण्ठत एवोक्तम् । नन्वत्र 'पुरुषविधः' इत्यभिधानात् प्रजापतिवाच्यस्य विराड्रूपस्य हिरण्यगर्भस्यैवोद्गारः, न त्वात्मन इति चेत्, सत्यम् । हिरण्यगर्भः खलु समष्टिजीवः । परन्तु तस्यैव 'आत्मैवेदमग्र आसीत्' इत्युपक्रमात् आत्मन एव पुरुषादिपदवाच्यत्वं तत्तद्विकासावस्थाभेदेन । ब्रह्मैकमेव नानाऽभवदिति 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' इति स्पष्टमुपनिषत्स्वभिधानात् । सगुणनिर्गुणभेदकल्पनादिकं कल्पनामात्रमित्यनन्तरसरे विशदीक्रियते । 'अहम्' इति पदमेव, तद्वाच्यस्य प्रत्यक्त्वम्, अत एव स्वप्रकाशत्वं च स्पष्टं प्रदर्शयति । अतश्च ज्ञाधातुप्रकृतिकज्ञानपदस्यापि स्वप्रकाशवस्तुवाचकत्वात् 'आत्मा ज्ञानस्वरूपः' इति कथ्यते । न तावता ज्ञानपदं धर्मधर्मिसाधारणमिति भ्रमितव्यम् । अत एव समानस्वरूपयोराश्रयाश्रयिभावानुपपत्तेर्नावकाशः । स्वप्रकाशस्य धर्मज्ञानस्य पराक्त्वं कथमित्यपि न शंक्यम्; परस्मै परतो भासमानत्वस्यैव जडत्वात् । परस्मै स्वतो भासमानत्वस्यैव प्रकृतपराक्पदार्थत्वात् । एतत्तत्त्वं तु पूर्वमेव (जड.5) विवृतम् । पुनः अग्रे (श्लो.6) भविष्यति । द्रव्ययोरप्युभयोः धर्मधर्मिभावादिः न्यायनयेऽवयवावयविनोरिवोपपद्यते । अतः आत्मापि स्वप्रकाशः, तद्धर्मभूतं ज्ञानमपि स्वप्रकाशरूपमेव । न च द्रष्टृत्वादिकमपि तत्रोच्यते किलेति भ्रमितव्यम्; 'एष हि' इति प्रसिद्धसूचक'हि'पदेन द्रष्टृत्वादीनां लोकसिद्धानामनुवादेन तस्य विज्ञानस्वरूपत्वप्रतिपादनपरत्वादस्य वाक्यस्य । द्रष्टृत्वादिकं हीन्द्रियादिप्रयुक्तम् । न च **'अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत्'** इति न्यायेन, लोकप्राप्तेऽर्थे श्रुतेस्तात्पर्यासंभवात्, द्रष्टृत्वादीनां निषेधसिद्धिरिति वाच्यम्; अनुवादो न हि निषेधरूपः । द्रष्टृत्वादौ श्रुतिः न प्रमाणम्, किन्तु लोकानुभव एवेति

कथनमात्रेण तेषां निषेधासिद्धेः। 'अनुच्छित्तिधर्मा' इत्यनेन धर्मभूतज्ञानासिद्धिरनुपदमेवोक्ता। न च 'एष हि' इति तावन्मात्रमेवानुवादः, इतरत्सर्वं विधेयमेवेति वाच्यम्; द्रष्टृत्वादीनामपि विधाने, अस्मदिष्टस्यैव सिद्धेः। किञ्च द्रष्टृत्वादीनामपि लोकावगतत्वेन विधेरसंभवात्। लोकसिद्धद्रष्टृत्वादिविलक्षणमिदं द्रष्टृत्वादिकमिति पक्षे, 'अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत्' इति न्यायेन बहूनां विधानेऽपि न वाक्यभेदप्रसङ्गः। अतः लेकप्रसिद्धं ज्ञातारमनूद्य, तस्य स्वप्रकाशस्वरूपत्वमत्रोच्यत इति जीवः स्वप्रकाशस्वरूपः, ज्ञानाश्रयश्च। एतादृशाश्रयाश्रयिभावस्य लोके कुत्राप्यदर्शनादेव श्रुत्या तद्विधानावश्यकता॥

ननु 'विज्ञानघन एव' (बृ.4-4-12) इति एवकारेण विज्ञानातिरिक्ताकारनिषेधात्, विज्ञातृत्वमप्यात्मनो निषिध्यते किलेत्यत्राह—**ज्ञातुरित्यादि**। **ज्ञानमात्रोक्तयोऽपि**=ज्ञानमात्रस्वरूपः आत्मा इत्येतदर्थकानि वाक्यान्यपि **ज्ञातुः**=ज्ञानाश्रयस्यैव सत आत्मनः **जाड्यप्रसङ्गव्युदसनविषयाः**=कस्मिंश्चिदप्यंशेऽपि=नित्यत्वैकत्वप्रत्यक्त्वाद्यंशेऽपि अप्रकाशजडरूपता नास्तीति प्रतिपादनपराः ज्ञेयाः॥

एवं हि श्रुतिः 'स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत, न हास्योद्ग्रहणायैव स्यात्, यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवैवं वा अर इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यस्समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति'(बृ.4-4-12) इति 'स यथा सैन्धवघनः अनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्मानन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव' (बृ.6-5-13) इति च। सैन्धवघनः लवणखण्डः। प्रकरणान्तरे सैन्धवखिल्यः इति। खिल्यः=खिलः=एकदेशः। एतत्प्रतिकोटिशब्दः अखिलः इति। लवणखण्डनिर्मित्तः प्रतिमा खिल्य इति केचित्। लवणस्य रसमयत्वप्रदर्शनार्थमेव 'उदके प्रास्त' इत्यादिकमुक्तम्। एवञ्च लवणखण्डे, 'अस्मिन् भागे लवणरसो वर्तते, अस्मिंस्तु भागे नास्ति' इति यथा न कदापि भवति, कृत्स्नोऽपि लवणखण्डः लवणरसमय एव, एवमेवास्मिन्नात्मस्वरूपेऽपि, एकदेशेऽपि अविज्ञानरूपता=जडरूपता नास्तीत्यभिप्रायेण 'प्रज्ञानघनः' 'विज्ञानघनः' इति सैन्धवघनवत् अभिधीयते। मूर्तौ घनः (पा.सू.3-3-66) इति सूत्रम्। मूर्तिः आकारः द्रव्याणामेवाकारः सहजः। रसस्तु गुणः। तस्याकारकल्पने मूर्तिमान् रसः=रसघनः। एवं ज्ञानस्याप्याकारो नास्ति स्वतः। विषयैरेव तस्याकारो भवति। आत्मस्वरूपं तु निर्विषयम्। अतः ज्ञानस्य स्वत आकारो नास्ति तत्कल्पनया विज्ञानघन इति। न तेन विज्ञानाश्रयत्वव्यवच्छेदः सिद्ध्यति। विशेषणैः स्वविरुद्धाकार एव सर्वत्र व्यवच्छिद्येत। न हि सैन्धवे लवणे रूपादिरेवकारेण व्यवच्छिद्यते। 'अनन्तरोऽबाह्यः' इत्यादिशब्दैरप्ययमर्थः सिद्ध्यति॥

'अनन्तरः' 'अबाह्यः' इति व्यतिरेकनिर्देशः। वस्तुनः आन्तरं रूपम्=स्वरूपम्, बाह्यं रूपम्=धर्मः। स्वरूपतः, धर्मतश्चेत्यर्थः। एतेन अजडस्यात्मनो धर्मा अपि अजडा एवेति प्रत्यक्त्वादिधर्माणामात्मगतानां स्वयंप्रकाशत्वमपि सिद्धम्। अजडे आत्मनि जडधर्माणां सत्त्वे, अहमर्थो जडाजडरूपः स्यात्। न हि धर्मशून्यं धर्म्येवाहमर्थ इति वक्तुं शक्यम्, यतो निर्धर्मकवस्तुमात्रप्रतीतिः 'इदमित्थमिति हि सर्वा प्रतीतिरुपजायते' इत्यादिना भगवद्भाष्यकारैर्निराकृता। 'युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोः' इत्यादिना अहंप्रतीतौ

जडाजडविषयकत्वस्य परैः प्रतिपादितस्य 'अहंप्रत्ययसिद्धो ह्यस्मदर्थः । युष्मत्प्रत्ययविषयो युष्मदर्थः । तत्राहं जानामि इति सिद्धो ज्ञाता युष्मदर्थ इति वचनम् 'जननी मे वन्ध्या' इतिवद्व्याहतार्थकम्' इत्यादिना श्रीभाष्यकारैः स्पष्टं निराकरणाच्च आत्मधर्मा अपि स्वप्रकाशा एव ॥

ननु यद्यात्मधर्मा अपि स्वप्रकाशाः, तर्हि मुक्ताविवाद्यापि सर्वधर्मविशिष्टस्य धर्मिणो भानापत्त्या मुक्तिसंसारयोरविशेषप्रसङ्गः । न चायमाक्षेपः धर्मिभास्यत्वपक्षेऽपि समानः, धर्मिणः स्वयंप्रकाशत्वेन, निर्धर्मकवस्तुभानासंभवेनात्मधर्माणां धर्मिणैव भानादिति शङ्क्यम्; सामग्रीसद्भावमात्रेण भाननिर्बन्धासंभवात् । भानस्य वस्तुस्वरूपाधीनत्वात् । अन्यथा गुरुत्वादीनामपि प्रत्यक्षे भानप्रसङ्गः इति चेत्; एतत्समाधानं प्रकृतेऽपि समानम् । कर्मबद्धस्य सर्वधर्मविशिष्टस्यैव धर्मिणो कार्त्स्न्येन भानस्यासंभवात् । यद्भासते, तत्कथं भासत इत्येव विचारात् । आत्मगतानुकूल्यप्रातिकूल्यादेः पित्तोपहतस्य पयोमाधुर्याभानवत्, कर्मणा कार्त्स्न्येनाभानस्य, लेशतो भानस्य च फलबलेन कल्पनीयत्वात् । एवमात्मस्वरूपभान एव संसारमुक्त्यवस्थयोर्वैषम्यस्यावश्यकत्वे, धर्माणां स्वप्रकाशत्वे संसारमोक्षावस्थयोरविशेषापादनं कैमुतिकन्यायेनैव समाहितम् । 'अनन्तरोऽबाह्यः' इति सर्वांशस्यापि ज्ञानरूपतायाः श्रुत्या कण्ठत एवाभिहितत्वाच्च । एवं प्रमाणानुरोधेन विषयनिर्णये वैज्ञानिके सति, वचनविरोधादिकं लेखकप्रमादात्, वैभवतः, औदासीन्यात्, शिष्यबुद्धि परीक्षार्थत्वादिभिर्वा समाधेयम् । प्रमाणाधीना अथवा विज्ञानाधीना हि प्रमेयसिद्धिः, न तु ग्रन्थपङ्क्त्यधीनेति मन्तव्यम् । ज्ञानरूपस्य सतः ज्ञानाश्रयत्वं च दीपदृष्टान्तेन साध्यते । दीपशब्दार्थश्च पूर्वस्मिन्नेव सरे (श्लो.56) विस्तरेण निरूपितः । अतः आत्मा न ज्ञानमात्रस्वरूपः, अपि तु ज्ञानाश्रयोऽपि ॥

ननु सिद्धान्ते आत्मनः अणुपरिमाणस्य सहजत्वाङ्गीकारात्, परिमाणकल्पनाभावात् कथमुच्यते 'विज्ञानघनः' इति कल्पिताकारनिर्देश इतीति चेत्; आत्मनो ह्यणुत्वं न पृथिवीपरमाणुगतपरिमाणतुल्यम्, पृथिव्याः घनीभूतपदार्थत्वेन मूर्तरूपत्वात्, आत्मनोऽतादृशत्वात् । पृथिवीपरमाण्वपेक्षया जलपरमाणुः मृदुलः । तेजःपरमाणुस्तु ततोऽपि विलक्षणः। वायुपरमाणुस्तु ततोऽपि विलक्षणः । आकाशपरमाणुस्तु स्पर्शस्याप्यभावात् अत्यन्तविलक्षणः, अस्मद्बुद्ध्या दुर्ज्ञानश्च । अत्रैवैतादृशत्वे, तन्मात्रादीनां परिमाणः कियान् दुर्ज्ञानो भवेत्? एवंस्थिते पञ्चविंशस्याप्राकृतस्य जीवस्य परिमाणः पृथिवीपरमाणुपरिमाणवत्कथं भवेत्? अतोऽस्मद्बुद्धिशब्दाद्यगोचर एवेति दुर्ज्ञानः तत्परिमाणोऽवगन्तव्यः । एतद्दृष्ट्या जीवपरिमाणस्यास्मत्स्थूलबुद्धिकल्पितत्वात् 'विज्ञानघनः' इति निर्देशो युज्यत एव ॥

वस्तुतस्तु—परमाणु-परममहत्परिमाणविषयोऽतिगहनः । लोके परिमाणव्यवहारस्सर्वोऽपि मध्यमपरिमाणविषयक एवेत्यवधेयम् । अधिकमद्रव्यसरे (श्लो.45-50) ॥

किञ्च पञ्चभूतेषु पृथिव्येकैव स्वतो मूर्तिमती । जलतेजसोश्चाक्षुषत्वेऽपि न हि निर्दिष्टः कश्चनाकारस्तयोः । नदीकासारसमुद्रादीनामाकारः पृथिव्युपाधिमूलक एव । कुंभजलम् , शरावजलम् इत्यादाविदं स्पष्टम् । भौतिकस्य तेजसस्तु दार्वाद्युपाधिरहितस्य चाक्षुषत्वमेव हि दुर्वचम् । 'अग्नेरूर्ध्वज्वलनम्'

[आत्मनः स्वप्रकाशत्वम्]

76. आत्मा स्वेनैव सिद्ध्यत्यहमिति निगमैर्यत् स्वयंज्योतिरुक्तः
स्वापेऽप्यस्य स्वसिद्धावशयिषि सुखमित्यक्षता प्रत्यभिज्ञा ।

इत्यादिकमपि दार्वाद्युपाधिभिर्दृश्यत्वप्राप्त्यनन्तरमेव । अतस्सर्वेषां मूर्तिदात्री भूतधात्र्येव । एवं सति जीवस्य पृथिवीपरमाण्वादिनिदर्शनेन मूर्तिकल्पनं कथं युज्येत? ननु 'अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः' (श्वे.5-8) 'अङ्गुष्ठ-मात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात्'(भ.भा.) इत्यादौ जीवस्याङ्गुष्ठप्रमितत्वमुच्यते किल । एतत्कथमिति चेत् ? सम्यक् पृष्टमायुष्मता । तर्ह्यणुपरिमाणत्वं कथमनेन सिद्ध्यतीति त्वयैव वक्तव्यम् । अधिकं त्वध्यात्मम् ॥

जिज्ञासयैव पृच्छाम इति चेत्, शृणु सादरम् । एतादृशविचारस्तु रहस्येव न संशयः ॥
अध्यात्मशास्त्रं गहनमत्यन्तमवधारय । त्यज्यतां वाग्विलसितं, दयां वर्षतु माधवः ॥
तावत्तु सह्यतां सर्वं सर्वं सम्यग्भवेत् ध्रुवम् । **विनीतानां** किलाध्यात्मशास्त्रं वश्यं भवेत् क्रमात् ॥

किञ्च पूर्वं (श्लो.4) धर्मभूतज्ञानविशिष्टजीवस्वरूपविषये अत्यन्तगहनताया अभिधानात्, धर्मभूत-ज्ञानस्य च मुक्तौ विभुत्वेऽपि संसारावस्थायां तस्य संकोचविकासशालिनः व्यवस्थितपरिमाणस्य दुर्ज्ञेयत्वादपि, तद्विशिष्टस्य जीवस्य मूर्तिकल्पनमावश्यकम् । अत एवात्रापि 'एतेभ्यो भूतेभ्यस्समुत्थाय' इति श्रुतम् । 'संसार्यात्मनः सर्वभूतमयत्वश्रुतेः'(4-2-5) इति श्रीभाष्यमप्यवधेयम् ॥

इतोऽप्यत्यन्तसूक्ष्मेऽर्थे जिज्ञासा यदि ते भवेत् । अन्वेषय महात्मानं ज्ञानविज्ञानशेवधिम् ॥
बुद्ध्यतीतेषु तत्त्वेषु वृथा शब्दविवर्धनम् । त्यक्त्वा तु स्मर्यतां कृष्णः ज्ञानविज्ञानदस्सदा ॥ ५ ॥

'स्वस्यैवात्मा तु सिद्धिमनुभवति' इति कथम्? 'सुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम्' (गौ.सू.1-1-12) इति किल सुखदुःखज्ञानाद्याश्रयतयात्मानुमानं वक्ति न्यायसूत्रम्? स्वतस्सिद्धत्वे तस्य 'निगममितः' इति वा अनुपदं कथमुक्तिः? इत्यादिशङ्कां वारयति—**आत्मेत्यादिना** । **यत्**=यस्मात् **निगमैः**='अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति' (बृ.6-3-9), 'हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः' (बृ.6-3-7), 'येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्' (बृ.4-4-14) इत्यादिश्रुतिभिः **आत्मा स्वयंज्योतिः**=स्वप्रकाशः उक्तः, अतः **आत्मा 'अहम्' इति स्वेनैव सिद्ध्यति**=अहमित्यनुभवविषयतया आत्मा सर्वेषां स्वतः सिद्धो भवति । सर्वेषां स्वस्वात्मनः स्वतस्सिद्धत्वेऽपि परात्मनः तथात्वाभावात्, प्रमाणान्तरापेक्षाप्यस्तीति श्रुतिवेद्यत्वमप्युच्यते । सिद्धान्ते स्वप्रकाशस्यापि प्रमाणान्तरविषयत्वे विरोधो नास्ति । 'केन प्रमाणेन वस्तुनः सिद्धिः' इति वस्तुसाधकप्रमाणप्रश्नः अन्यः, प्रमाणाविषयत्वविचारः अन्यः । आत्मा यद्यपि स्वत एव सिद्ध्यति, अथापि परात्मनः । स्वदृष्ट्या स्वतस्सिद्धत्वाभावात् शास्त्रवेद्योऽपि भवतीत्याशयः ॥

अथवा 'अहम्' इत्यनुभवस्य सर्वैरङ्गीकारेऽपि, वैशेषिकादिभिः आत्मनः स्वप्रकाशत्वानङ्गीकारात्, माध्यमिकैः 'न ह्यङ्गुल्यग्रमात्मानं स्पृशति' इति न्यायेन स्वस्मिन् स्वस्य विषयत्वस्य विरुद्धतया स्वप्रकाश-